

Non-verbale werkvormen in supervisie en coaching

*De PM-reeks verschijnt onder hoofdredactie
van Jan de Ruijter*

Een boek uit de reeks Proces Materiaal (PM) bevat de componenten: theorie, methoden, toepassing.

Deze uitgaven faciliteren persoonlijk-professionele leer- en ontwikkeltrajecten.

Rina Sikkema

Non-verbale werkvormen in supervisie en coaching

De taal van het lichaam

Uitgeverij Nelissen

Copyright: © Uitgeverij Nelissen, 2010
Omslag: Boekhorst design, Culemborg
Fotografie binnenwerk: Jan Roks Photography, Gieten
ISBN: 978 90 244 1864 0
NUR: 808
1e druk: 2010

ALLE RECHTEN VOORBEHOUDEN

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

www.nelissen.nl

Uitgeverij Nelissen maakt deel uit van Boom uitgevers Amsterdam

'De ratio is een zuinige minnaar.'

Anna Enquist

'Bij dans is het niet de poppenspeler in je hoofd die leidt en het lichaam dat volgt, het is het lichaam zelf dat leidt (...). Want het lichaam weet het.'

J.M. Coetzee

Inhoudsopgave

Voorwoord 11

1 Inleiding: uitgangspunten 15

- 1.1 Belang van non-verbale en ervaringsgerichte werkvormen 15
- 1.2 Drie kentheoretische a priori's 16
- 1.3 Dialoog versus zelfsturing 20
- 1.4 De hermeneutische spiraal: van de fenomenen naar de structuren 21
- 1.5 De rol van het onbewuste 23
- 1.6 Intuïtie en onbevangen waarneming 24
- 1.7 Competenties in relatie tot intuïtie 28
- 1.8 'Non-verbale' competenties voor professionele begeleiders 29

2 Non-verbale communicatie binnen de supervisie- en coachingsrelatie 31

- 2.1 Hanteren van de lichaamstaal van de klant 31
- 2.2 Eigen lichaamstaal aanpassen aan die van de klant 32
- 2.3 Teruggeven van de lichaamstaal 33
- 2.4 Spiegelen en interpreteren van de lichaamstaal 33
- 2.5 Het belang van non-verbale communicatie 35
- 2.6 Statusspel 35
- 2.7 Neutraliteit 38
- 2.8 Statustransacties in de begeleidingsrelatie 39
- 2.9 Reddingsdriehoek 43
- 2.10 Parallelproces en lichaamstaal 44
- 2.11 Dialoog en neutraliteit 45

3 Non-verbale communicatie in de werksituatie van de klant 47

- 3.1 Spelen van werksituaties 47
- 3.2 Experimenteren met lichaamstaal en status naar aanleiding van werkvragen 50

4 Werken met essenties 53

- 4.1 Zoeken naar essentie 53
- 4.2 Werken met beelden, naar Boal 56

5 Werken met metaforen 63

- 5.1 Wat is een metafoor? 63
- 5.2 Motorische en fysieke metaforen 66
- 5.3 Touwen als metafoor voor het reguleren van afstand en nabijheid 69
- 5.4 Een vakantie-ervaring als metafoor 71

6 Grenzen en het werken met touw 75

- 6.1 Werken met touwen 75
- 6.2 Met een touw de eigen grens leggen 77
- 6.3 Eigen grens verdedigen 78
- 6.4 Autonomieproblemen 81
- 6.5 Grensoverschrijdend gedrag 82
- 6.6 Samenvloeien of over-sympathiseren 84
- 6.7 Afbakenen in sessies, grenzen aangeven door
lichaamstaal 86

7 Innerlijke dialoog en excentrische positie ruimtelijk neerzetten 89

- 7.1 Dilemma's en intrapersoonlijke conflicten 89
- 7.2 Twee stoelen, excentrische positie 90
- 7.3 De begeleider in de excentrische positie 92
- 7.4 Extra posities 93
- 7.5 Relevante rolfiguren in de excentrische positie 95
- 7.6 Stagnatie 96

8 Specifieke momenten in het begeleidingsproces 99

- 8.1 Start van de begeleiding met panorama's 99
- 8.2 Hermeneutische spiraal in de praktijk 101
- 8.3 Evaluatie 101
- 8.4 Ankermomenten 103

9 Oude scènes en hun invloed op denken, voelen en handelen 105

- 9.1 Ontwarren van overdracht 105
- 9.2 Doorbreken van starre reactiepatronen 110
- 9.3 Verinnerlijkte onderdrukking 112

10 Afbakening 115

- 10.1 Onderscheid supervisie/coaching en therapie 115
- 10.2 Gelijktijdig in therapie en in supervisie/coaching? 116
- 10.3 Overdracht en tegenoverdracht 118

11 Criteria en condities voor het werken met non- verbale en ervaringsgerichte werkvormen 121

- 11.1 Verbaal en non-verbaal 121
- 11.2 Verbaal en non-verbaal in relatie tot expliciteren,
concretiseren en generaliseren 122
- 11.3 Verbaal/non-verbaal in relatie tot het tetradisch
systeem 124
- 11.4 Criteria voor het werken met non-verbale
werkvormen 126
- 11.5 Condities 130

Nawoord 133

Dankwoord 137

Over de auteur 139

Literatuur 140

Oefeningen 144

Voorwoord

In dit boek wil ik laten zien hoe ik invloeden en werkvormen uit het theater en uit de integratieve bewegingstherapie heb vertaald naar mijn begeleidingspraktijk en welke rol mijn eigen leerervaringen daarbij speelden.

Toen ik als achttienjarige de opleiding volgde tot cultureel werker aan de Sociale Academie in Groningen, ging er een wereld voor me open. Ik hoorde theorieën die me een andere blik op de wereld gaven en leerde nadenken over veranderingsprocessen en het begeleiden daarvan. Een opwindend onderdeel van het lesprogramma waren voor mij de lessen creatief spel. We deden creatief spel, speelden improvisaties en brachten teksten van Nijhoff en Brecht tot leven. ‘Dat is nog eens bestaan!’, werd mijn uitspraak.

Jaren later volgde ik de opleiding Bewegingspsychotherapie van Petzold, die sprak over leerervaringen van vitale evidentie, waarbij een verbinding wordt gelegd tussen lijfelijke ervaring, emotionele beleving en rationeel inzicht. Bij zijn lessen moest ik aan deze uitspraak en aan deze lessen denken.

Na mijn opleiding deed ik een aantal jaren praktijkervaring op en gaf vervolgens zelf les en supervisie aan dezelfde Sociale Academie. Na verloop van tijd ging er echter steeds meer iets knagen. Steeds meer energie ging verloren in eindeloze procedurediscussies, en tegelijkertijd vierden ideologische concepten over de wereld hoogtij. Maar de wereld zelf? En de concrete mensen die haar bevolkten? Waren die nog wel in zicht? Speelden ervaring en verbeelding nog wel een rol? Was dit nog wel ‘bestaan’?

De prille lessen creatief spel hadden een zaadje geplant dat mede maakte dat ik op een dag mijn baan vaarwel zei en naar Parijs vertrok om daar les te krijgen op de beroemde mime- en theaterschool van Jacques Lecoq. Leerlingen afkomstig uit de hele wereld moesten er improvisaties spelen. ‘In welke taal?’, vroegen we dan. ‘Iedereen speelt in zijn eigen taal’, was tot mijn verbijstering het antwoord. ‘Maar dan begrijpen we elkaar toch niet?’, waagde ik nog. Het tegendeel bleek waar. Onze woorden waren niet zo belangrijk. De onderlinge verhoudingen en dynamiek tussen de personages bleken overduidelijk en herkenbaar uit de lichaamstaal en bewegingen van de personages, de klank en het volume van de stem. Een overtuigend bewijs van het belang van de non-verbale communicatie.

Toen, en ook nu nog, is het moeilijk woorden te geven aan wat ik leerde. Het speelde zich af in het voortalige gebied. Ik leerde mijn lichaam bewonen. Ik leerde om niet te spelen maar te zijn. Ik leerde werkelijk te luisteren, niet alleen met mijn oren maar met al mijn zintuigen. Naar anderen en vooral ook naar mezelf. Ik leerde iets niet te bewerkstelligen maar te laten gebeuren.

Ik had op bepaalde momenten ervaren dat ik mijn denkbeelden, mijn culturele bagage, kon loslaten en dat mijn lichaam een directe impressie tot uitdrukking kon brengen.

Ik was ‘agoog’ van beroep, iemand die erop uit was veranderingsprocessen te begeleiden. Jacques Lecoq was theaterpedagoog en had geen agogische pretenties. Hem ging het erom authentiek talent aan te boren. Als dat tevoorschijn kwam herkende je het, bij de anderen en steeds meer ook bij jezelf. Hoe kon het dat een verblijf op deze school mij een zoveel indringender veranderingsproces had laten doormaken dan ik me van alle agogen herinnerde? Wat was het geheim en kon ik me dat geheim toe-eigenen in mijn eigen begeleidingspraktijk?

Ik werd wantrouwend ten opzichte van al ons praten, de toch voornamelijk cognitieve focus van de gangbare agogische begeleiding. Ik wilde weten: Wat was de rol van het lichaam? Kon je ook onbewuste of onderbewuste processen stimuleren? En was het wel zo terecht als wij agogen dachten dat wat je geleerd had was wat je verwoordde kon?

Terug uit Parijs ging ik in mijn eigen supervisiepraktijk op onderzoek uit. Waren er mogelijkheden om meer ruimte te geven aan het non-verbale en aan de onbewuste kanten van het leerproces? Leren we alleen van de ervaring en niet in en door de ervaring? Dit werd een belangrijke vraag voor mij.

Ik raakte steeds meer geïntrigeerd door wat iemands lichaam vaak onbewust uitdrukte. Dat bracht mij ten slotte naar de Vrije Universiteit, waar ik de postdoctorale opleiding Integratieve Bewegingstherapie volgde, onder leiding van Hilarion Petzold. In die opleiding werd zowel praktisch als inhoudelijk een verbinding gelegd tussen de directe lijfelijke ervaring en de uiteindelijke analyse. Intuïtie werd wetenschappelijk onderbouwd.

Tegenwoordig wordt veel belang gehecht aan zelfsturing en competentiegericht leren. Maar als leren gedeeltelijk onbewust verloopt, kunnen we dan ons leren zelf sturen? Wanneer heb ik in mijn leven het meest geleerd? Was dat door zelfsturing of juist in de confrontatie met een gezaghebbende leermeester en een voor mij volstrekt nieuwe, onbekende wereld? En hoe verhoudt zich intuïtie tot competentiegericht leren? Ik hoop dat dit boek voor een deel een antwoord op deze vragen zal geven.

Over het belang van non-verbale communicatie en belevingsgerichte werkvormen schreef ik al eerder twee artikelen. ‘Voor, naast en voorbij de woorden’, I en II (Sikkema, 1997). Onderdelen uit die publicaties komen opnieuw aan de orde in dit boek. Sinds die tijd heeft vooral het werken in de praktijk mijn aandacht gehad. Ik deed veel meer ervaring op en ontdekte nieuwe vormen. Een voornamelijk intuïtief proces. In dit boek komen praktijkvoorbeelden uitgebreid aan bod.

In 1997 sprak ik over belevingsgerichte werkvormen. Ik heb dat veranderd in ervaringsgerichte werkvormen. Het dekt de lading beter omdat

het om lichamelijke sensaties, emotionele beleving en cognitieve inzichten tegelijk gaat. Het sluit beter aan bij taalgebruik van vakgenoten.

Om mijn verhaal zo dicht mogelijk aan te laten sluiten bij de praktijk, laat ik bij de beschrijving van werkvormen en voorbeelden ook mijn supervisors zelf aan het woord. Met hun toestemming heb ik relevante stukjes uit hun reflectieverslagen overgenomen.

Dit boek is in de eerste plaats geschreven voor professionele en aankomende collega-supervisors en coaches die al werken met non-verbale ingangen of daarin geïnteresseerd zijn. Maar ook voor collega's uit de wereld van theater en drama die zich hebben bekwaamd op het vlak van coaching en training.

Zelf kom ik uit de supervisietraditie en ik zal dan ook veelvuldig spreken over supervisors. Maar veel van de beschreven werkvormen zijn ook zeer bruikbaar binnen coaching, zoals door de praktijk bevestigd. Dat levert me enige problemen op met de terminologie. Ik spreek geregeld over begeleider als het zowel over de supervisor als de coach kan gaan. In dat geval spreek ik ook over de klant.

Dit boek is geen receptenboek. Ik wil laten zien hoe we met een 'open mind', op onbevangen wijze kunnen waarnemen. Als we als coach/supervisor situaties als 'voor de eerste keer' ervaren, maakt dit de weg vrij voor creativiteit. Hierdoor kunnen we klanten laten experimenteren met gedrag dat buiten hun gebruikelijke gedragsrepertoire ligt. Dit levert regelmatig heel verrassende resultaten op, met positief effect.

Met de vele oefeningen en praktijkvoorbeelden wil ik lezers handvatten aanreiken waarmee ze het proces van bewustwording en verandering van de klant kunnen begeleiden. Wat kun je doen als een klant zich te afhankelijk opstelt? Of als een supervisor grensoverschrijdend non-verbaal gedrag vertoont? Hoe ontdek je samen met de klant waar zijn of haar angst werkelijk vandaan komt? Ik hoop dat de beschreven inzichten en voorbeelden de eigen kennis en ervaring van de lezer aanvullen, als voedingsbodem voor de eigen creativiteit.

1 Inleiding: uitgangspunten

1.1 Belang van non-verbale en ervaringsgerichte werkvormen

In dit boek komt het lichaam aan het woord. Het lichaam dat waarneemt, denkt en handelt, in wisselwerking met de omringende wereld. Het lichaam spreekt altijd, al dan niet begeleid door gesproken taal. Het zoeken naar woorden, met name als we een nieuw inzicht of een nog niet in kaart gebrachte emotie willen benoemen, wordt voorafgegaan door een lichamelijke opwinding, een vitaal elan dat zich manifesteert in ongecontroleerde gebaren, verhevigde ademhaling, stotteren van klanken...

Maar ook als de woorden uit onze mond stromen, worden ze begeleid door – vaak onbewuste – gebaren. Naast intonatie, tempo van spreken, klankkleur en toonhoogte, geven deze gebaren ook informatie aan de luisteraar. De intensiteit verschilt per persoon en heeft waarschijnlijk veel invloed op hoe we iemand ervaren: expressief, bezielde spreker of saai en gortdroog. Ook is het mogelijk dat we in woorden iets anders zeggen dan wat ons lichaam tegelijkertijd prijsgeeft. Dat kan wijzen op een conflict: misschien is de boodschap die we uitspreken gebaseerd op wat we vinden dat hoort of op een strategische overweging. Eigenlijk staat ze haaks op wat we voelen.

Ten slotte zijn er situaties in het leven waarin we ervaren dat onze gesproken taal ontoereikend is om de diepte of intensiteit van onze gevoelens te vertolken. We doen er het zwijgen toe. We maken een gebaar. Of we vinden in een andere taal, bijvoorbeeld in dans of in muziek, uitdrukking voor wat ons beroert. Voorbij de woorden.

Onze non-verbale taal geeft veel informatie over hoe we ons tot een bepaald onderwerp verhouden en hoe we ons tot onze gesprekspartner(s) of ons publiek verhouden zonder dat we ons daar altijd volledig van bewust zijn. Zowel in begeleidings- als in werksituaties speelt de non-verbale taal een grote rol. Wat deelt iemand mee naast de woorden die hij spreekt?

Ook in de waarneming en interpretatie van situaties waarin de mens moet handelen is het non-verbale van groot belang. Ervaringen worden niet alleen verbaal maar ook scenisch en atmosferisch vastgelegd.

Belangrijke gebeurtenissen worden als complete scènes opgeslagen. De eerste ontmoeting met een geliefde herinneren de meeste mensen zich als een complete scène: waar het was, hoe het eruitzag, welk weer het was, wat ze aan hadden, waar het naar rook.

Innerlijke beelden, scènes, kunnen wegzinken in het bewustzijn maar ook weer naar boven worden gehaald.

Niet-verwerkte of onbewuste vroegere ervaringen, scènes, kunnen een storende invloed hebben op de waarneming en het handelen in actuele situaties (Astrid Schreyögg, 1992). Dat geldt zowel voor de begeleider als voor de klant. Deze ervaringen zijn niet altijd verbaal toegankelijk, non-verbale ingangen kunnen helpen onderscheid te maken tussen oude scènes en het heden.

Sommige herinneringen zijn alleen als een bepaalde atmosfeer opgeslagen. Je hebt geen concrete beelden maar een bepaalde stemming of sfeer komt boven, die niet direct in woorden te vatten is. Op bijeenkomsten, in ontmoetingen en dus ook in werksituaties spelen atmosferische elementen een rol. Je snuift ze als het ware op; het zijn, soms diffuse, zintuiglijke waarnemingen. Zo kun je bijvoorbeeld een zeker gevoel van dreiging ervaren, van verlatenheid of van verwachting.

Deze atmosferen kunnen echter niet louter verbaal gedecodeerd worden. Vage, lichamelijke sensaties kunnen, als we daar opmerkzaam op zijn, een ingang vormen om deze atmosferen te duiden. Een te snelle verbalisering en intellectuele verklaring doet tekort aan de complexiteit van menselijke situaties, die om een meerperspectivische ingang vragen (Petzold, 1995).

Het belang van het non-verbale en het zintuiglijke in leerprocessen wordt benadrukt door de neuro-cognitieve wetenschappen, zoals bevestigd door Gerjanne Dirksen (2008). Zij ontwikkelde het breincentraal leren en benadrukt zes leerprincipes die een leerproces optimaliseren:

- herhalen;
- emotie;
- creatie;
- focus;
- zintuiglijk rijk leren;
- voortbouwen op eerdere (leer)ervaringen.

Met name het zintuiglijk rijk leren krijgt volgens haar in supervisie weinig aandacht. Ik ben van mening dat de leerprincipes emotie, creatie, focus, zintuiglijk rijk leren en voortbouwen op eerdere ervaringen allemaal bevorderd worden door aandacht voor het non-verbale en het gebruikmaken van ervaringsgerichte werkvormen. Verderop in het boek zal dat bij verschillende praktijkvoorbeelden duidelijk worden.

1.2 Drie kentheoretische a priori's

Nu eerst een stukje 'abstracte hoogbouw' (Siegiers, 2002) van Petzold, die volgens Siegiers slechts aanzetten kan geven tot methodiekontwikkeling. Mijns inziens wordt een overkoepelend raamwerk voor begeleidingskunde en ervaringsleren geboden, waarin de mens als lichamelijk subject centraal staat.

Volgens Petzold (1988) is de werkelijkheid voortdurend aan verandering onderhevig en is het daarom niet mogelijk theoretische uitspraken te doen die een tijdloze en onbeperkte geldigheid hebben. De werkelijkheid is in beweging en moet steeds door het waarnemende, reflecterende en communicerende subject geconstitueerd worden. Daarbij gaat hij uit van drie kentheoretische a priori's:

- a het lichaams a priori;
- b het bewustzijns a priori;
- c het sociale a priori.

Deze drie zijn onderling verbonden.

Ad a. Het lichamelijke vermogen tot waarneming is voorwaarde voor alle kennis maar is wel gebonden aan de bewuste waarneming.

Petzold spreekt van het perceptieve, expressieve, memoratieve en resonantiebekwame lichaam. Dat wil zeggen: het lichaam dat met alle zintuigen waarneemt, dat uitdrukking geeft aan intenties en emoties, dat herinneringen heeft opgeslagen en waarin atmosferen van mensen en situaties weerklink vinden.

Voor onze begeleidingspraktijk betekent dit dat we met al onze zintuigen waarnemen wat zich aan ons voordoet. Dat we niet alleen luisteren maar ook kijken naar de expressie van de ander. Dat we zowel bij de klant als bij onszelf de aandacht richten op de eigen lichamelijke sensaties. Dat we ons bewust zijn van het feit dat eerdere ervaringen en atmosferen in iemands lichaam zijn opgeslagen. Dat we gevoelig zijn voor de resonantie die de ander bij ons oproept. Dat we ons ervan bewust zijn dat iemands socialisatie een vertaling vindt in zijn lichaamshouding. Dat iemands lichamelijke attitude en motoriek mede de verhouding tot zijn wereld bepaalt. Bewegingsvormen zijn verhoudingsvormen omdat zij de relatie van het lichaamssubject tot de wereld en omgekeerd uitdrukken (Plessner, 1928; Buytendijk, 1982). Denk hier bijvoorbeeld aan verschillen in lichaamshouding tussen mannen en vrouwen zoals die vaak in beeld gebracht zijn: breeduit zittend, armen en benen wijd uit tegenover benen elegant over elkaar geslagen, handen in de schoot of geklemd rond de handtas. Misschien een beetje tot cliché geworden geven deze lichaamsattitudes veel informatie over de plaats die mannen en vrouwen in de wereld denken te mogen innemen.

Door ons lijfelijk in de ander te verplaatsen en zijn mimiek en motoriek over te nemen, kunnen we iemand op een andere manier leren kennen; van binnenuit. 'To mime means to be at one with, to know more intimately by touching from within the rhythm and forces which organise and direct living beings and their dynamic expressions' (Lecoq, 1996). Deze fysieke manier om de wereld te leren kennen noemt Aristoteles 'mimesis'. Petzold spreekt ook over mimesis: 'zich inleven in anderen is gegrond in de lijfelijke betrekking tot anderen en tot de wereld als zintuiglijke bron van kennisverwerving. De methode is de mimesis, het van binnenuit ervaren dat zijn neerslag vindt in innerlijke beelden' (Petzold, 1990). Wilke schrijft over mimetische vaardigheden dat ze buitengewoon sensitief en gedifferentieerd moeten zijn. 'We moeten in staat zijn ons de manier van bewegen en de bewegingsexpressie van iemand toe te eigenen, om daarmee een toegang tot diens wereld te verkrijgen en deze te begrijpen' (Wilke, 1985).

Inmiddels worden hun beweringen gesteund door neurowetenschappelijk onderzoek naar de zogenaamde spiegelneuronen. Door naar iemand te kijken, nemen we onbewust al iets van iemands motoriek over (Keijser, 2009). Recent hersenonderzoek suggereert dat motorische stimulatie een trigger is voor de simulatie van geassocieerde gevoelsmatige gebieden. Op basis van deze simulaties herkennen we emoties van andere mensen. Door integratie met en modulatie van hogere cognitieve

functies kan dit de bron zijn van belangrijke sociale functies waaronder empathie, gedachten lezen en sociaal leren (Bastiaansen et al., 2009).

Oefening 1

Neem iemand in gedachten die je begeleidt en over wie je eens op een andere manier wilt nadenken. Haal je vervolgens voor ogen hoe deze persoon binnenkomt bij een sessie, gaat zitten, naar jou kijkt, en probeer dat non-verbaal zo goed mogelijk na te doen. Watervaar je in de rol van de ander, wat zijn je lijfelijke gewaarwordingen en wat zegt dat mogelijk over je klant en over de relatie met jou?

Misschien merk je dat je niet goed in staat bent om deze oefening te doen, omdat je tot nu toe niet hebt gelet op iemands motoriek en lijfelijke expressie. Let daar in het vervolg eens beter op. Je kunt met name je aandacht richten op een voor jou stagnerend moment in de begeleiding en dan je lijfelijk verplaatsen in de ander. Je kunt ook op deze non-verbale manier een klant inbrengen in de eigen intervisie of andere leerbegeleiding. Behalve door je eigen ervaring kom je door de feedback van de anderen misschien ook dingen te weten.

Ad b. Het tweede a priori is het *bewustzijns a priori*.

Kennis van de werkelijkheid, van onszelf, van wetenschappelijke en kunstzinnige verbanden is gegrond in de werking van het bewustzijn.

Dat bewustzijn kan in verschillende intensiteiten en kwaliteiten op heel verschillende inhouden gericht zijn. Verschillende bewustzijnstoestanden maken verschillende manieren van kennen mogelijk. Door rationeel en logisch na te denken kan ik tot bepaalde inzichten komen. Dat is iets anders dan een bepaald besef dat op basis van mijn waarneming bij mij binnensijpelt en waarvan ik mij gewaar word. Weer iets anders zijn intuïtieve ingevingen uit het onderbewuste die als een creatieve inval ons handelen kunnen sturen. Ten slotte kennen we plotseling doorbrekende inzichten uit het onbewuste, waarin een bepaald verband ons als in een bliksemflits duidelijk wordt. De vraag is of en hoe in de begeleidingspraktijk een beroep gedaan kan worden op deze verschillende bewustzijnskwaliteiten en daarmee op verschillende manieren van kennen.

Het verbaasde Petzold dat in publicaties over supervisie het cognitief begrijpen zo op de voorgrond stond. Van Kessel (1994) benadrukt dat het leren van ervaringen in supervisie beslist geen uitsluitend cognitieve aangelegenheid is. Reflectie en de daaruit voortvloeiende inzichten hebben betrekking op en raken de supervisor in uiteenlopende persoonsaspecten (zijn, voelen, willen, streven, waarnemen en waarderen) alsook zijn kunnen en handelen in de beroepspraktijk. Daarom spelen cognitieve en affectieve verwerkingsactiviteiten een grote rol.

Katalin Herzog (2009), wetenschapper en kunstenaar, zegt dat het wetenschappelijk denken klaarwakker, hard nadenken is. De kunstenaar is 'halfwakker', de creativiteit stroomt onderbewust. Dit roept de vraag op